

АННЕНКОВ

Ігор,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національної
наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН

Email: goalan@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6642-8048>

(м. Київ)

ОСНОВНІ СПОСОБИ ТЕНДЕНЦІЙНОЇ ОБРОБКИ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДУВАННЯ УСРР/УРСР 1920-х – 1930-х РОКІВ

У статті, на підставі аналізу найбільш поширених у радянській історіографії вітчизняного електромашинобудування 1920-х – 1930-х років аргументів на користь тверджень про досягнення цією галуззю наприкінці досліджуваного періоду одного з найвищих у світі показника кількісно-якісного рівня виробництва, виявлені та систематизовані основні способи тенденційної обробки історичної інформації, спрямовані на викривлення відповідної реальної історичної картини. Встановлено, що загальною метою цього викривлення стояло укладання цілісної парадигми можливості досягнення вказаного результату галузевого розвитку винятково завдяки «радянському» порядку управління процесами формування та використання профільного науково-технічного потенціалу. Проведено класифікацію основних способів тенденційної обробки історичної інформації у відповідному історіографічному матеріалі за їх функціональним призначенням, технологіями застосування та концептуальним ґрунтом, а також визначена найбільш поширена симптоматика їх текстового прояву.

Ключові слова: галузь, електромашинобудування, електротехніка, історіографія, історична інформація, історична парадигма, історичний факт, науково-технічний потенціал, промисловість, тенденційність.

MAIN WAYS OF TENDENTIOUS PROCESSING OF HISTORICAL INFORMATION IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF NATIONAL ELECTRICAL MACHINE-BUILDING in 1920s - 1930s

The article highlights and summarizes the most common in the Soviet historiography of the national electrical machine-building of the 1920s - 1930s, arguments in favor of statements about the achievement by this industry at the end of the period under study, one of the world's highest indicators of the quantitative and qualitative level of production. After that, their analysis was carried out for the correspondence of information's presented in historiography and contained in historical sources, the results of which revealed distortions by Soviet historiography of the real historical picture, performed by various methods of tendentious processing of historical information, most used of which were systematized. It was established that the general purpose of the distortions of the real historical picture of the development of national electrical machine-building during the 1920s - 1930s was the formation of an integral paradigm of the fundamental possibility of achieving the rapid development of the branch, in a rate, that many times higher than in all previously known cases, but exclusively by using the "Soviet" model of development management its scientific and technical potential, but not any other. The ways of distorting historical information used in the Soviet profile historiography in the creating of this paradigm were classified according to specific functional purpose, application technologies and formation methodology. Also, the main symptoms of the textual manifestation of tendentious approaches to the formation of a historical picture of the development of national electrical machine-building during the 1920s - 1930s and the most reliable methods for verification of the corresponding historical information provided by Soviet historiography were determined.

Keywords: branch, electrical machine-building, electrical engineering, historiography, historical information, historical paradigm, historical fact, scientific-technical potential, industry, tendentious.

При здійсненні досліджень історії розвитку промислових галузей незмінно високою залишається роль профільної історіографії, оскільки її аналіз дозволяє не лише окреслити невивчені аспекти піднятої проблематики, а й дуже часто – розширити сам перелік питань у межах обраної проблеми за рахунок додання раніше вже розвіданої, проте, з різних причин, забутої історичної інформації.

Ще більше зростає рівень впливу історіографічного матеріалу на дослідницькі результати при проведенні розвідок в контенті з'ясування динаміки галузевого науково-технічного потенціалу, що обумовлено як підвищенням вимог до точності оцінок, надаваних йому на різних етапах розвитку, так й з утворенням історіографією певної системи координат конкретного наукового пошуку. Останній момент хіба є важливішим через те, що користуючись заданою системою координат наукового пошуку дослідник визначає вектор власної розвідки, який може змінюватися за скаляром та напрямком в рамках цієї системи, але не може вийти за її межі. Тобто, не створивши власної системи координат наукового пошуку, і приймаючи вже існуючу, дослідник наперед погоджується з тим, що будь-яка новизна результатів його розвідки не змінить наявної парадигми у сприйнятті тих чи інших історичних подій.

Між тим, беззаперечно прийняття утворених історіографією парадигм, при дослідженні розвитку науково-технічного потенціалу промислових галузей, можливо лише в тому випадку, коли самі ці парадигми пройшли перевірку шляхом прискіпливої критики історіографічного матеріалу. У протилежному випадку ймовірність отримання хибної системи координат наукового пошуку значно зростає, а відповідно зростає й ймовірність надбання результатом його здійснення нікчемних або взагалі – шкідливих висновків, здатних нанести великі матеріальні та часових втрат суспільству при спробі екстраполяції набутого, в такий спосіб, досвіду з управління науково-технічним розвитком індустрії у сучасні умови. Тож, розробка та впровадження методології критичного аналізу історіографії розвитку промислових галузей, у межах вдосконалення якої виконано надану публікацію, є перманентно актуальним завданням історії науки і техніки.

Указана актуальність проявилася під час проведення дослідження розвитку науково-технічного потенціалу вітчизняного електромашинобудування впродовж 1920-х – 1930-х років. За ці 20 років СРСР сформував доволі потужний галузевий науково-технічний потенціал і, фактично, позбавився імпортозалежності в одному з основних засобів забезпечення прискореного

індустріального розвитку – електричних машинах. Зважаючи на сьогоденний пригнічений стан науково-технічного потенціалу українського електромашинобудування, яке було вагомою складовою відповідного сегменту союзної індустрії, означений епізод такого видатного досягнення на одному з етапів галузевого розвитку став достатнім аргументом для його ретельного вивчення з метою усвідомлення досвіду здійснення указаних перетворень. Однак при цьому виникло питання звернення до історіографії проблеми, яка на сьогодні є переважно радянською, а отже, – несе парадигму «радянського» сприйняття (а ще більше – висвітлення) історичних подій, що в сучасних пострадянських умовах затребувало її перевірки, під час якої виявився брак відповідного методологічного інструментарію. При цьому, не можна стверджувати, що в Україні за часів надбання нею незалежності не проводилися дослідження, спрямовані на аналіз радянської історіографії промислового розвитку країни в обраних хронологічних межах, найбільш повними з яких є виконані В. С. Бондаренком докторська дисертація «Генеza промисловості Радянської України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): історіографічний вимір» [1] та монографія «Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія» [2].

У наведених працях не лише акумульовано профільний історіографічний матеріал та досліджено кількісні показники історіографії промислового розвитку, а й проаналізовано відповідність наявних у ній тверджень та висновків радянських істориків стосовно досягнень вітчизняної промисловості протягом 1920-х – 1930-х років інформації, що зберігається в архівних документах. Застосований В. С. Бондаренком підхід був не новим, його трохи більш ніж за 20 років до того використав О. М. Бут у монографії «Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки (на матеріалах парторганізацій України 1921–1941 рр.)» [3]. Пізніше, такий метод був застосований у сумісній монографії О. М. Бута та П. В. Добрава «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення» [4], а також у колективній монографії під редакцією

О. М. Бута «Недержавний сектор промисловості в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)» [5]. Проте в працях [3]–[5] документальна перевірка історіографії зумовлена їх первісною побудовою на принципі альтернативності і виконана, здебільшого, з метою встановлення відповідності обраного після смерті В. І. Леніна курсу на індустріалізацію країни тій концепції, що була ним запропонована споконвічно. У наведених же працях В. С. Бондаренка принцип альтернативності використаний уже менш широко, оскільки вони акцентовані не стільки на аналізі можливих шляхів розвитку вітчизняної індустрії, скільки на з'ясуванні відповідності застосованих заходів з організації цього процесу досягнутим результатам. Тому, в розвідках [1]–[2] радянська історіографія промисловості піддається документальній перевірці не лише в частині загальної політики індустріалізації країни, а й у частині постановки та виконання конкретних завдань галузевого управління.

Як бачимо, нагальність перегляду усталених «радянських» історичних парадигм при дослідженні історії розвитку промисловості в Україні з'ясована окремими вітчизняними істориками ще наприкінці 1980-х років, і цей процес уже розпочатий, тож новизни в самій концепції необхідності документальної перевірки відповідної історіографії радянського періоду немає. Однак усі проведені її апробації, хоч і були успішними, але стосувалися дуже широких за своїм змістом проблем, а отже – мали й такі ж дуже широко узагальнені результати, через що їх застосування при вирішенні питань надання конкретних оцінок як загальнопромисловій, так і по-галузевій історичній динаміці розвитку науково-технічного потенціалу має доволі обмежені рамки. Окрім цього, результатом усіх наукових історичних праць, в яких використовувалася документальна критика радянської історіографії, не стали систематизація та класифікація способів тенденційної обробки інформації, застосованих радянськими істориками при дослідженні розвитку вітчизняної індустрії. Звідси, на меті даної публікації стоїть заповнення цього пробілу, а саме – систематизація і класифікація бодай основних способів тенденційної обробки історичної інформації, використаних у досліджуваному напрямі історіографії, з

одночасною конкретизацією певних явних та латентних ознак її застосування. Для цього передбачається на прикладі конкретної галузі – електромашинобудування виявити відповідні системні (такі, що зустрічаються в переважній більшості історіографічного матеріалу на всіх хронологічних відтинках його продукування) випадки і проаналізувати їх на підставі принципів історизму та альтернативності, порівняльно-історичного та ідіографічного методів, а також згідно вже апробованої у вище вказаних розвідках методології з наступною обробкою згідно методу класифікації.

Насамперед зауважимо, що тенденційність в обробці історичної інформації щодо розвитку вітчизняного електромашинобудування впродовж 1920-х – 1930-х років проявляється у працях радянських істориків уже під час висвітлення передісторії питання. Так, фактично всі, без виключення, радянські дослідники в своїх працях стверджують відсутність у Російській імперії електромашинобудівної галузі, при цьому не заперечуючи існування на її теренах системної електромашинобудівної діяльності. Такий підхід до визначення організаційного стану електромашинобудування на теренах імперії у дорадянський період сам по собі несе ознаки алогічності, оскільки системність, за своєю сутністю вже передбачає організацію, а остання – певний, залежний від рівня її розвитку, ступінь упорядкованості профільної діяльності, що є первинною ознакою окремої виробничої галузі. Аргументами на користь твердження про відсутність у дореволюційній Росії електромашинобудівної галузі служать різноманітні інтерпретації трьох основних, найбільш системно відображених у монографії [6], тез про: 1) малі обсяги виробництва, що затребувало близька 60 % імпорту електромашин; 2) невелику кількість (або взагалі – відсутність) відповідних профільних підприємств, їх переважно іноземну форму власності та організаційну незгуртованість; 3) практичну відсутність власного (російського) профільного наукового забезпечення [6, с. 308–309].

Залишаючи аргументний зміст цих тез на подальший розгляд, проаналізуємо форму подання історичної інформації, очевидно укладену згідно

вимог до основних ознак галузі, надаваних радянською директивною системою управління промисловістю. Однак, по-перше, за ринкових умов, в яких працював народногосподарський комплекс Російської імперії, покриття внутрішнього попиту виключно власним виробництвом, навіть у системі тогочасної міжнародної промислової кооперації, уже не було обов'язковим, хоча ще й вважалося бажаним у низці галузей, що напряду забезпечували інтенсивний індустріальний розвиток (електромашинобудування входило якраз до таких). А по-друге, обсяги виробництва в умовах індустріалізації можуть служити аргументами з'ясуванню факту наявності або відсутності відповідної профільної галузі лише у випадку, коли розглянуті показники для тієї сфери промислової діяльності, для якої встановлюється релевантність системи її організації поняттю «галузь» за своєю абсолютною величиною, як мінімум, на два порядки менше таких же за своєю суттю показників, притаманних тим сферам промислової діяльності, що знаходяться на тому ж хронологічному зрізі і в тих же територіальних межах, але визнані галузями виробництва. Іншими словами, якщо показники виміру обсягів виробництва обчислюються для визнаваних галузями сфер промислової діяльності в тисячах обраних умовних одиниць, то для сфер діяльності, які галузями не визнаються ці ж показники мають обчислюватися максимум десятками таких же умовних одиниць. У протилежних випадках, самі по собі показники обсягів виробництва не можуть бути використані аргументами для визнання організації певного виду промислової діяльності як галузевого чи ні, бо не розкривають ані ступеня розповсюдженості, ані рівня організації, ані будь-яких інших критеріїв системності такого роду діяльності.

Між тим, у радянській історіографії конкретних даних щодо обсягів електромашинобудівного виробництва в Російській імперії не надається зовсім, а замість цього використовуються різні способи уникнення необхідності їх висвітлення, що, однак, стосується вже змістовної частини аргументів усіх згаданих тез, і буде розглянуто далі. Для нас, на цьому етапі, важливим є те, що за формою подання історичної інформації уже перша теза не відповідає

вимогам компаративності при проведенні історичних досліджень, оскільки:

а) формулюється виходячи з методів оцінок «радянського» способу управління індустрією, тоді як оцінка надається промисловості, що працює в умовах ринкової економіки; б) для проведення історичних порівнянь використовується доволі спірний критерій, величина параметрів якого, до того ж, не надається.

Подальші дві тези також були позбавлені компаративного підходу при їх укладанні і, фактично, у той же спосіб. Це проявилось, насамперед, в апеляціях до знаходження в закордонній власності основних виробників, а також переважно іноземному науковому супроводу процесів створення електричних машин, що категорично суперечило «радянському» укладу управління промисловим розвитком, але є абсолютно нормальним явищем у країнах з ринковою економікою. Також нормальним в останніх є й відсутність профільного галузевого структурного адміністративного керуючого органу на кшталт міністерств та головних управлінь (главків), навколо яких гуртуються підприємства.

Порушення принципу компаративності спостерігається й у твердженнях радянської історіографії про невелику кількість електромашинобудівних підприємств у Російській імперії. Інтерпретації цих тверджень в різних дослідженнях коливаються від згадок безпосередньо лише за п'ять найкрупніших електромеханічних заводів: Російського Товариства (РТ) «Всеобщая компания электричества» (ВКЭ), «Дюфлон-Константинович», «Сименс-Шуккерт» у Санкт-Петербурзі, «Динамо» та «Вольта», відносячи решту підприємств до категорії «дрібні майстерні», як наприклад, у наукових працях [6]–[10] – до огульного заперечення наявності суттєвих електромашинобудівних потужностей, як на взірець, у розвідках [11]–[14]. Однак при цьому, усі дослідження не містять роз'яснень у частині відмінностей розуміння в до- і в пострадянський період категорії «майстерня», яке є суттєво різним. Так, у охопленому гігантоманією промислової розбудови СРСР поняття «майстерня» в індустрії застосовувалося виключно до технічно слабооснащених промислових закладів з невеликим за чисельністю персоналом

співробітників (як правило – в межах трьох десятків чоловік), без різниці від ступеня повноти технологічних циклів виконуваних у них робіт із виробництва тих чи інших артефактів. Найімовірніше, дане усвідомлення «майстерні» радянською історіографією пов'язане із фіскальним розподілом промисловості в період нової економічної політики (1921–1931 рр.) на цензову та нецензову, коли до останньої були віднесені саме такі малопотужні промислові заклади. Проте в царській Росії під майстернями, окрім ремісничих (майстрових) організацій, найчастіше за все малися на увазі підприємства, в яких технологічний цикл виробництва тих чи інших артефактів був не повним, і в реєстрах тодішніх фабрично-заводських інспекторів такими закладами переважно значаться складальні або ремонтно-складальні промислові установи, або місцеві відділення більш крупних заводів загальнодержавного масштабу [15]. При цьому, технологічна оснащеність та кількість працюючих однозначно не вважалися критерієм того, чи є заклад заводом, чи майстернею, оскільки у вищевказаних державних реєстрах зустрічаються рівнозначно механізовані (кількість одиниць потужності застосованих енергетичних засобів на одного працюючого) й перші з персоналом у 20 осіб, і другі – в понад 600 чоловік [15, арк. 51–64]. Таким чином, приналежність електромашинобудівного підприємства в реєстрі фабрично-заводських інспекторів у дорадянський період до категорії «майстерня» ще не означало, що цей заклад був дрібним, чому свідчить, наприклад, чисельність персоналу майстерень РТ ВЕК у Миколаєві, яка на жовтень 1917 р. складала 229 чол. [16].

Отже, теза про неможливість існування у дорадянські часи на теренах Російської імперії електромашинобудівної галузі через невелику мережу підприємств, складену лише з п'яти заводів та решти дрібних майстерень базується на ігноруванні компаративного сприйняття сутності останніх як промислових одиниць. Якщо ж виходити з принципів історизму, то реальна історична картина виглядає існуванням у дореволюційній Росії п'яти великих потужних електромашинобудівних заводів та мережі середніх та дрібних профільних підприємств, що ніяким чином не відрізняло цей принцип

внутрішньогалузевого розподілу виробничих потужностей від того, що застосовувався як у всіх провідних індустріальних країнах того часу, так і в СРСР у майбутньому. Інша справа, що ця мережа ще не була на стільки ж розвиненою, але сама її наявність уже дає підстав стверджувати про успадкування радянською владою електромашинобудівної галузі, а не про її створення. Даний аргумент підтверджується й тим, що в ході реорганізації протягом 1920-х – 1930-х років розташованих в УСРР потужностей радянської електротехнічної промисловості абсолютною більшістю відповідних заводів в республіці стали саме поіменовані радянськими істориками (подекуди – укрупнені, а подекуди – й ні) «дрібні» підприємства, хоч і далеко не всі з них зберегли свій електромашинобудівний профіль [17, с. 6–7].

Вище вказана зміна профілю обумовлювалася як об'єктивним, так і суб'єктивним чинниками, котрі в радянській історіографії або не розглядаються зовсім, або, внаслідок відходу від застосування принципів історизму разом із технічною некомпетентністю та політичною заангажованістю дослідників, підмінюються псевдофакторами впливу на перепрофілювання радянською владою дореволюційних електромашинобудівних заводів. Так, наприклад, у розвідках [11] та [18] абсолютно без будь-яких аргументів приймається, що початок спеціалізації вітчизняних електрозаводів на продукуванні електричних машин відбувся сплановано і лише в середині 1920-х років, а в праці [12] – навіть наполягається на початку цього процесу в 1927 р., оскільки до того кожне з електромеханічних підприємств мало успадковане з періоду царату одночасне виробництво кількох принципово відмінних між собою видів електротехнічної продукції [11, с. 17; 12, с. 61; 18, с. 103]. З огляду на таку аргументацію слідує, що радянським урядом у період з 1924 р. до 1928 р. шляхом перерозподілу електромашинобудівного виробництва між існуючими електромеханічними заводами було проведено його цілеспрямовану концентрацію на спеціально обраних для цього підприємствах, тож електромеханічні заклади, які позбавилися цього роду діяльності зовсім, також заплановано перепрофільовувалися на випуск інших видів електротехніки.

Проте історична реальність полягає, насамперед, у тому, що всі радянські електромашинобудівні підприємства також випускали різні види електротехнічних засобів, що обумовлювалося тодішніми технологіями електротехнічного виробництва в цілому. На взірць, на тому ж ХЕМЗі, який усіма радянськими істориками беззаперечно вважається в міжвоєнний період флагманом вітчизняного, саме, електромашинобудування, упродовж 1930-х років разом із електричними машинами випускалися електричні апарати, реле та інша електроавтоматика, а також ізоляційні матеріали [19, с. 35]. При цьому, питома вага електричних машин складала $\frac{2}{3}$ усього валу виробництва, що, згідно аналізу відомостей виконання замовлень дорадянського періоду, цілковито відповідало дореволюційним відносним валовим показникам роботи даного підприємства [20]. Однак найбільш цікавим є те, що досягнення такої величини питомої ваги електричних машин у загальному валу виробництва заводу за радянських часів відбулося лише в 1935 р., а до цього, впродовж 1920-х років, їх питома вага ледь становила половину загального валу і навіть у 1931 р. склала тільки 52 %, що, втім, не завадило радянській історіографії залічити (як мінімум з 1924 р., а як максимум – з 1927 р.) ХЕМЗ до підприємств електромашинобудівної галузі [21, с. 1].

Отже, як ми бачимо, електротехнічна багатoproфільність була притаманна електромашинобудівним заводам упродовж усього досліджуваного періоду, а не лише за часів царату, і її наявність об'єктивно сприяла подальшому перепрофільюванню низки електромашинобудівних закладів. Але приводом тому стало обвальне (майже в 25 разів) падіння попиту на електричні машини, яке відбулося в першій половині 1920-х років, унаслідок чого цей виробничий профіль зберігся основним, здебільшого, на великих електромашинобудівних підприємствах, а менші виробники даної продукції або змінили свій електромашинобудівний профіль на той, продукція якого в них до цього часу мала характер додатково-допоміжної, але під впливом обставин стала більш затребуваною, або були законсервовані [22, с. 109]. Таким чином, перепрофільювання фактично всіх українських електромашинобудівних

підприємств, за виключенням ХЕМЗу, відбулося ситуативно, до початку періоду реконструкції народного господарства СРСР, і на ґрунті підготовленої ними ще в дорадянські часи відповідної технічної платформи, а не стало запланованим заходом, хоча нема підстав заперечувати, що радянським урядом вносилися певні корективи в ході цього процесу. Як наприклад, утворення в компетенції Вищої Ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР наприкінці 1921 р. Державного Електротесту центрального району (ЕТЦР) з правлінням у Москві, до відомства якого був віднесений найбільший у колишній Російській імперії електромеханічний завод ХЕМЗ, завдяки директивному спрямуванню на нього замовлень на електричні машини для найкрупніших на теренах майбутнього СРСР споживачів цієї продукції (також підпорядкованих ВРНГ РСФРР) відразу ж витиснуло решту українських електромеханічних закладів з внутрішнього ринку електромашин. Даний захід суттєво покращив фінансовий стан ХЕМЗу, але й значно пришвидшив перепрофілювання або закриття решти електромашинобудівних заводів УСРР, ще більш прискорене створенням у цей же час і в тій же структурі ВРНГ РСФРР на базі петроградських електромеханічних заводів спеціалізованого Електромашинобудівного тресту з тими ж умовами забезпечення замовленнями, що й ЕТЦР [23, с. 3]. Звідси, ми можемо говорити, що об'єктивним фактором впливу на перепрофілювання більшої частки успадкованих з часів царату вітчизняних електромашинобудівних підприємств було кількісне та якісне зростання попиту на інші засоби електротехніки при одночасному падінні попиту на електричні машини. Разом з тим, суб'єктивним чинником стимулювання саме цього процесу, а не створення нових відповідно профільованих підприємств стала урядова політика концентрації електромашинобудівного виробництва на рівні ВРНГ РСФРР. Тож, намагання авторів праць [11], [12] та [18] шляхом ігнорування принципів історизму видати даний процес перепрофілювання електромашинобудівних підприємств як доказ відсутності в дорадянські часи відповідної визначеної галузевої структури не витримує жодної техніко-економічної критики, власне чому дана аргументація й не використовується

рештою радянських дослідників історії вітчизняного електромашинобудування, котрі мають технічний або економічний фах.

Між тим, по мірі хронологічного віддалення від передісторії розвитку досліджуваної галузі впродовж 1920-х – 1930-х років і поглиблення у вивчення періоду перших п'ятирічок, ми зіштовхуємося з тим, що способи тенденційної обробки історичної інформації концептуально змінюються. Так, домінуючому викривленню сутності реальних історичних подій формою висвітлення останніх приходиться на заміну її викривлення змістом наданого історичного фактажу, що, звичайно, мале місце й при розгляді вище згаданої передісторії, хоча й у менших масштабах. Так, наприклад, згаданий на початку даної публікації аргумент про невелику кількість вітчизняних електромашинобудівних підприємств у дореволюційний період за фактологічним змістом також не відповідає дійсності, як і за позбавленої історизму формою його подання, оскільки лише в українських губерніях Російської імперії таких заводів нараховувалося, щонайменш, десять, і інформація стосовно цього міститься у відповідних радянських документах початку 1920-х років [24, с. 110–111]. Окрім того, на взірць, електромеханічний завод Російсько-французького товариства в Харкові не згадується в жодних, навіть у відверто політизованих, профільних розвідках, попри те, що на ньому певний період працював один з найміфологізованіших більшовицьких діячів революційного періоду – Ф. А. Сергєєв (Артем) [25, с. 300]. Тож, ми можемо вести мову за приховування шляхом повного замовчування (ігнорування) радянською історіографією факту наявності в дореволюційні часи доволі великої, для тодішнього рівня електрифікації суспільства, кількості вітчизняних виробників електричних машин, а з огляду на неопублікування цієї історичної інформації в усьому радянському профільному історіографічному матеріалі – за свідоме її приховування.

Також, у радянській історіографії у повній мірі замовчуються історичні факти участі вітчизняних електромашинобудівних підприємств у міжвоєнний період в оборонних проектах держави. Між тим, на тому ж ХЕМЗі частка

оборонних замовлень з середини 1930-х років сягала половини всієї виробничої програми заводу, а з січня 1940 р. – майже 100 %, що, безперечно, вносило свою специфіку в організацію його роботи з відповідним впливом на загальні показники виробничої діяльності, і далеко не завжди в найкращий бік [17, с. 16]. Однак радянськими істориками ігнорується, наприклад, абсолютне невиконання цим підприємством своїх завдань згідно Програми створення великого військово-морського флоту СРСР та занадто пізнє створення електромеханічної частини сучасних систем управління вогнем зенітних батарей, що дуже негативно для Радянського Союзу вплинуло на ходу радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., принаймні на її початковому етапі [26, с. 143; 27, с. 286].

Ще одним методом повного приховування історичних фактів, використовуваним радянською історіографією, є також згадане на початку цієї статті уникнення необхідності їх висвітлення, що досягається застосуванням узагальнених опосередкованих відомостей при аналізі конкретних параметрів. Наприклад, конкретні дані стосовно обсягів випуску електричних машин вітчизняною промисловістю в дореволюційний період замінюються даними загальних обсягів імпорту цієї техніки, або питомою вагою імпортованих електромашин в загальному обсязі експлуатованих, або динамікою питомої ваги електричних машин у валових показниках роботи електротехнічної промисловості в цілому [6, с. 309]. У такий спосіб, при аналізі обсягів електромашинобудівного виробництва в дорадянські часи дослідникам вдається відобразити невідповідність темпів розвитку вітчизняного електромашинобудування існуючим споживчим потребам без необхідності приведення кількості профільних заводів та їх окремої продуктивності, що приховує раніше вказаний історичний факт існування в царській Росії структурованої мережі електромашинобудівних підприємств.

Також, до способів повного приховування історичних фактів можна віднести й метод превентивного заперечування можливості їх відбуття, як наприклад, стосовно отримання зарубіжної науково-технічної допомоги при

створенні нових зразків електричних машин у другій половині 1930-х років. Так, в усіх історичних розвідках радянського періоду, де розглянуто питання участі іноземних електротехнічних фірм у розвитку наукової складової галузевого науково-технічного потенціалу, одноставно стверджується про відмову вітчизняного електромашинобудування від такого роду допомоги вже на початку II п'ятирічки (1933–1937 рр.). Проте, на взірець, з британською Метро-Вікерс договір про отримання від неї науково-технічної допомоги Радянським Союзом був укладений 15 квітня 1931 р. на сім років, а 14 листопада 1935 р. – переукладений, з розширенням спектру питань стосовно як самої науково-технічної інформації, так і способів її передавання, і припинення дій у межах цього правочину сторонами було здійснено в 1938 р. (тобто – вже в III п'ятирічці) [28; 29]. Отже, навіть лише один цей факт спростовує указане твердження радянської історіографії, не кажучи вже за збережені в архівах відомості щодо працівників вітчизняних електромашинобудівних підприємств, цілеспрямовано відряджених до провідних зарубіжних електротехнічних фірм з метою отримання там науково-технічної допомоги в тих питаннях створення сучасних електричних машин, вирішити які радянська галузь самостійно не могла. До речі, такого роду відрядження на німецькі електротехнічні фірми здійснювалися навіть за кілька днів до початку радянсько-німецької війни в червні 1941 р., а за відповідними планами – були розписані до кінця того року [30]. Тобто, згідно архівних документів іноземна науково-технічна допомога радянському електромашинобудуванню впродовж 1920-х – 1930-х років взагалі не припинялася, але згідно радянської історіографії, її з 1933 р. не то, що не було – її не могло бути внаслідок задекларованої радянськими істориками відмови СРСР від неї саме у вказаний час.

Окрім повного замовчування окремих історичних фактів у радянській історіографії широко застосовується й часткове їх висвітлення – лише в канві побудованої парадигми неухильного поступального і стрімкого розвитку вітчизняного електромашинобудування. На взірець, у жодній з розвідок, в яких

Йдеться за освоєння галуззю до 1937 р. проектування та виробництва надпотужних (у 3,5 тис. КВт) вертикальних електричних pomp для потреб каналу Москва-Волга, не згадується за інші події, пов'язані із створенням цього виду електромашин, а тільки за сам реальний історичний факт їх створення. А між іншим, по-перше, ці помпи були освоєні у виробництві ХЕМЗом за технічною документацією Метро-Вікерс, а по-друге, з 20 поставлених pomp 12 відразу ж вийшли з ладу, при чому – лише 2 з них вдалося відремонтувати, а решта зіпсувалася невідновлювано, внаслідок чого прийшлося виготовлювати як нові 10 pomp, так і додаткові страхові ремонтні комплекти на 10 працюючих, для чого, щоб не зірвати темпи будівництва каналу остаточно, були задіяні й потужності заводу «Електросила» в Ленінграді [31, арк. 67–70]. Аналогічна ситуація відбувалася й у 1936 р. із поставанням ХЕМЗом виготовленого за технічною документацією тієї ж Метро-Вікерс електроприводу металургійного обладнання комбінату «Запоріжсталь» [32, арк. 25]. Таким чином, згідно радянської історіографії, науково-технічний потенціал вітчизняного електромашинобудування до середини 1930-х років зріс на стільки, що дозволив йому в другій половині цього десятиліття успішно самостійно вирішувати завдання із створення унікальних зразків відповідної техніки. Але, згідно архівних документів, радянські електромашинобудівники виявилися неспроможними навіть безпроблемно виготовлювати такі машини вже за готовою технічною документацією, що свідчить, як раз, про зворотне – за недостатньо високий рівень наявного на середину 1930-х років галузевого науково-технічного потенціалу.

Слід визнати, що радянські історики розвитку вітчизняного електромашинобудування при висвітленні окремих моментів стану галузевого науково-технічного потенціалу протягом 1920-х – 1930-х років доволі часто застосовували й комбінації способів тенденційної обробки історичної інформації. Наприклад, в оцінці новітніх розробок електродвигунів, здійснених радянськими електромашинобудівниками впродовж 1930-х років, радянська історіографія просто фонтанує кількістю одночасно використаних таких

способів. Так, самè відбуття переходу електромашинобудування СРСР до проектування та випуску єдиних серій електричних машин у ній датується періодом 1929–1936 рр. і, при цьому, в історіографічному матеріалі наводяться конкретні переваги технічних характеристик створених радянськими спеціалістами внаслідок цього заходу електромашин над попередніми зразками відповідної вітчизняної продукції та їх сучасними найкращими зарубіжними аналогами [6, с. 312–314; 7, с. 419–420]. Тобто, радянською історіографією наперед заперечується історична можливість іншого переходу електромашинобудівного комплексу СРСР до виробництва серій електричних машин, окрім як через налагодження власного їх проектування. Але в дійсності, рішення про організацію проектування в Радянському Союзі серій електричних машин було ухвалено лише в 1934 р., тож, до того, як це рішення було втілено, вітчизняні електромашинобудівні заводи просто фізично не могли випускати інші серії електричних машин, окрім як розроблених іноземними електротехнічними компаніями і переданих ними СРСР відповідно укладеним договорам про науково-технічне співробітництво [33, с. 1; 34, с. 11; 35, с. 189–190]. Отже, всупереч твердженням радянської історіографії в 1936 р. вітчизняні електромашинобудівники лише представили зразки перших серій електромашин, розробка та постановка до виробництва яких у цілому, згідно Наказу Головенергопрому від 27 лютого 1939 р. № 42, мали завершитися в другій половині 1940 р. [36, с. 26].

Також, у досліджуваному історіографічному матеріалі повністю ігнорується той історичний факт, що до кінця 1930-х років у СРСР не було можливості самостійно розробити всі потрібні серії електричних машин через відсутність необхідних відповідних знань та досвіду по низці їх типів, (як наприклад, – стосовно машин повторювально-короткочасного режиму роботи) і тому, власне, указаний процес до початку радянсько-німецької війни взагалі не вдалося завершити [37, арк. 7]. Окрім цього, радянські історики електромашинобудування, надаючи порівняльні характеристики спроектованим радянськими спеціалістами базовим екземплярам серій машин, приховали той

факт, що вони були вдосконаленими, за ухваленими Головергопромом у 1934 р. відповідними проектно-технологічними концепціями, копіями зарубіжних прототипів, технічна документація на які була передана СРСР зарубіжними фірмами на початку 1930-х років у межах договорів про науково-технічну допомогу. Тобто, на момент освоєння в СРСР наприкінці 1930-х років у виробництві вказаних серій машин вони за своїм технічним рівнем дійсно переважали свої іноземні аналоги, але лише спроектовані на початку 1930-х років, тим же, що були освоєні за рубежем у середині 1930-х років, вони майже дорівнювали, а від освоєних за кордоном наприкінці 1930-х років – однозначно відставали [38, с. 16]. Іншими словами, у радянській історіографії надані некоректні порівняння технічних характеристик зарубіжних та вітчизняних базових моделей серій машин на користь останніх, що стало можливим завдяки неповному висвітленні історичної інформації стосовно організації відповідного процесу в СРСР.

Наведені приклади є настільки розповсюдженими в радянській історіографії вітчизняного електромашинобудування кліше відображення досягнень галузі в період 1920-х – 1930-х років, що в різних обсягах викладення зустрічаються майже у всіх відповідних розвідках. Їх наявність формує загальну канву побудови аргументної частини досліджень історії радянського електромашинобудування і, у будь-якому випадку, виключає можливість розміщення в цьому матеріалі інших, таких щоб їм суперечили, відомостей. Указане надає нам підстав констатувати, що в радянській історіографії повсюдно прикрашені досягнення вітчизняного електромашинобудування протягом 1920-х – 1930-х років, масштабність яких у порівнянні до ступеня розвитку галузі в дорадянський період була дійсно значною, але не настільки, щоб перевершити або, навіть, зрівнятися з сучасними їм досягненнями електромашинобудування в провідних капіталістичних країнах світу. Останній момент був найбільш вразливим для будованої у СРСР ідеогемі однозначної, безумовної і всебічної переваги «радянського» способу управління науково-технічним розвитком суспільства

перед будь-яким іншим, що й вимушувало радянських дослідників вдаватися до різноманітних способів такого відбиття історичних подій, яке не порушувало б установлених владою ідеологічних вимог до їх висвітлення.

Зважаючи на тривалість радянського періоду у вітчизняній історичній науці, згадані вище способи з часом набули ознак типовості, принаймні за це можна стверджувати в межах розглянутих у даній публікації галузі та хронологічного відтинку. За метою використання цих способів, їх можна розділити на два види, перший з яких спрямований на формування контуру заданої історичної парадигми, а другий – на наповнення цього контуру відповідно обробленим історичним фактажем. Відповідно до призначення, дані види відрізняються між собою як за концепціями їх побудови, так і за технологією застосування. Так, якщо способи першого виду побудовані на викривленні методологічних принципів наукової обробки історичної інформації, то другі – на викривленні самої інформації; якщо за допомогою перших, як уже згадувалося, спотворюється сутність реальних історичних подій формою їх висвітлення, то за допомогою других – змістом наданого історичного фактажу. Сумісне застосування даних двох видів способів дозволило створити цілісне тіло радянської історичної парадигми розвитку науково-технічного потенціалу вітчизняного електромашинобудування протягом 1920-х – 1930-х років, яке, втім, зберігає свою цілісність лише не будучи підданим більш-менш прискіпливому історіографічному аналізу. Так, навіть поверхневий огляд указаної радянської історіографії на предмет її відповідності загальноісторичним принципам дослідження дозволяє виявити епізоди порушення принципів історизму та альтернативності, а також відходу від компаративності, що, з огляду на задекларовану фаховість розвідок, є явними ознаками тенденційної обробки історичної інформації.

Втрачена, в результаті такого критичного аналізу, оболонка радянської історичної парадигми позбавляє історичний фактаж, яким вона була наповнена, чіткого проблемно-хронологічного порядку утримання, і він розсипається на низку історичних відомостей, хронологічно об'єднаних, але з повністю або

частково втраченими причинно-наслідковими зв'язками. Однак це ще не свідчить про викривленість наданого історичного фактажу, що дозволяє підходи у межах другого виду способів тенденційної обробки вважати латентними. До них навіть можна віднести спосіб уникнення необхідності висвітлення конкретних даних, оскільки при здійсненні історичних розвідок не рідкі випадки, коли такі дані просто не збереглися, і історики вимушені оперувати даними загального порядку. Звідси, попри очевидність підмін конкретних параметрів загальними відомостями, виявлення таких фрагментів в історіографії ще не означає виявлення тенденційно обробленої історичної інформації. Про наявність застосованого способу неповного висвітлення історичних фактів підчас свідчать: або взагалі відсутність посилань на першоджерела, або посилання, здійснені на джерела агітаційно-пропагандистського характеру. Проте таке зустрічається хоч і доволі часто, але далеко не завжди, через що з'ясування моментів викривлення історичної інформації у згаданих випадках настільки ж важке, як й у випадках повного приховування історичних фактів їх ігноруванням або превентивним запереченням. Тому, найбільш надійними для визначення ступеня об'єктивності та достовірності історіографічного матеріалу залишаються методи документальної перевірки наданої у ньому історичної інформації, використані В. С. Бондаренком та О. М. Бутом.

Список жерел та літератури

1. Бондаренко В. С. Генеза промисловості Радянської України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): історіографічний вимір.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2012. 40 с.
2. Бондаренко В. С. Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія.: монографія. Донецьк : ДонНУ, 2012. 268 с.
3. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки (на матеріалах парторганізацій України 1921–1941 рр.): монографія. Київ : Либідь, 1990. 225 с.
4. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення: монографія. Донецьк : УкрНТЕК, 2002. 315 с.

5. Недержавний сектор промисловості в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія / О. М. Бут та ін.; за заг. ред. О. М. Бута. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
6. История энергетической техники СССР: в 3 т. / ред. ком. Л. Д. Белькинд и др. Москва – Ленинград: Госэнергоиздат, 1957. Т. 2: Электротехника / А. Г. Александров и др. 729 с.
7. Электротехническая промышленность СССР: научно-технический обзор развития советской электротехнической промышленности с 1917 по 1967 гг. / В. В. Алексеевский и др.; главн. ред. А. Г. Иосифьян. Москва: Информстандартэлектро, 1967. 599 с.
8. История электротехники / под общ. ред. И. А. Глебова. Москва: Изд-во МЭИ, 1999. 347 с.
9. Очерк истории Харьковского электромеханического завода: в 2 ч. / В. В. Суздальцев и др.; под ред. А. А. Вознеенского. Харьков: Харьк. книжн. изд-во, 1963. Ч. 1: Рабочие завода «Унион» – ВЭЖ в борьбе против самодержавия и капитализма (1888 – 1917 гг.). 224 с.
10. Розенфельд С. Я., Клименко К. И. История машиностроения СССР. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1960. 498 с.
11. Мартинюк Ф. М. Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації. Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1958. 101 с.
12. Макеенко М. М. Очерк развития машиностроения СССР в 1921–1928 гг. Кишинев: «Карта Молдовеняскэ», 1962. 335 с.
13. Успасский П. П. Из истории отечественного машиностроения. Москва: Гос. научн.-техн. изд-во машиностроительной лит-ры, 1952. 84 с.
14. Беркович Д. М. Советское машиностроение за 40 лет. Москва: «Знание», 1957. 64 с.
15. Сведения о промышленных заведениях Харьковской губернии за 1916 год. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 922. Оп. 1. Спр. 181. 78 арк.
16. Протокол общего собрания мастеровых Всеобщей компании электричества от 13 октября 1917 г. ДАМО (Держ. архів Миколаївської обл.). Ф. 302. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 144.
17. Анненков І. О. Організаційні структури електромашинобудівної галузі в Україні у 1922–1941 рр. *Історія науки і техніки*. Київ, 2015. Вип. 7. С. 3–20.
18. Нестеренко О. О. Развитие промисловості на Україні: у 3 ч. Київ: Наукова думка, 1966. Ч. 3: Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму. 488 с.
19. ХЭМЗ им. Сталина в борьбе за новые высоты советской электротехники: материалы техпромфинплана 1935 года / под общ. ред. И. И. Лисина и С. Я. Зак. Харьков: Український робітник, 1935. 543 с.
20. Материалы электромеханического завода Русского общества «Всеобщая компания электричества» (Рига – Харьков; 1903–1919 гг.). ДАХО. Ф. 348. Оп. 1–17.
21. Программа завода на 1932 год. *Генератор*. 1932. № 1. С. 1.
22. Развитие электропромышленности сильного тока за 10 лет. *Известия государственного электротехнического треста*. 1927. № 6-7. С. 100–116.

23. Владос М. Х. Украинские предприятия Электротреста центрального района. *Известия Электротреста центрального района*. 1922. № 1. С. 2–10.
24. Анненков І. О. Організаційні засади матеріально-технічного забезпечення електромашинобудівного комплексу УСРР у 1920–1925 рр. *Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. Сєверодонецьк, 2020. № 3 (259). С. 108–114.
25. Артем на Украине: документы и материалы / под. ред. В. И. Астахова. Харьков: Харьк. книжн. изд-во, 1961. 327 с.
26. Анненков І. О. Започаткування серійного виробництва силових частин автоматизованих систем керування артилерійським вогнем на Харківському електромеханічному заводі (1935–1941 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету*. Дніпропетровськ, 2016. Вип. 24. С. 134–144.
27. Анненков І. О. Участь Харківського електромеханічного заводу в оборонних програмах Радянського Союзу в 1920-х – 1930-х роках. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XIV Всеукр. наук. конф. молодих учених та спеціалістів* (Київ, 17 трав. 2019 р.). Київ, 2019. С.285–288.
28. Договор Государственного Всесоюзного электротехнического объединения «ВЭО» с Электрическим акционерным обществом «Метрополитен-Виккерс» от 15 апреля 1931 г. *ДАХО*. Ф. Р-4217. Оп. 4. Спр. 47. Арк. 83–89.
29. Лист від 31.05.1941 р. № 1208 директора ХЕМЗ до заст. керівника Головелектромашпрому. *ДАХО*. Ф. Р-4217. Оп. 6. Спр. 11. Арк. 13.
30. Лист від 02.01.1938 р. № 72 заст. керівника ГоловENERГОПРОМУ до гол. інженера ХЕМЗ. *ДАХО*. Ф. Р-4217. Оп. 5. Спр. 237. Арк. 90.
31. Стенограмма III Харьковской областной партийной конференции КП(б)У (18–23 мая 1937 г.): Т. 3. *ДАХО*. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 611.
32. Протокол партийного собрания планово-производственного отдела ХЭМЗ от 01 октября 1936 г. *ДАХО*. Ф. П-92. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 24–29.
33. Трапезников В. А. Принципы проектирования серий машин. *Электричество*. 1934. № 8. Вып. 2. С. 1–4.
34. Новиков М. В. Иностраный капитал в советской электротехнической промышленности сильных токов: формы привлечения и результаты использования (1920–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.01 / Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2006. 26 с.
35. Sutton A.C. Western Technology and Soviet Economic Development (1917–1965). In 3 volumes. Vol. 1: 1917–1930. Stanford: Stanford University, 1968. 381 p.
36. Губер Я. М. Новая серия машин постоянного тока МП 520-530 (двигатели и генераторы). *Вестник электропромышленности*. 1939. № 5. С. 22–26.
37. Доповідна записка керівника СпецПТВ ХЕМЗ головному інженеру заводу стосовно роботи, здійсненої цим відділом за період 01.01. – 01.05. 1940 р. *ДАХО*. Ф. Р-4217. Оп. 6. Спр. 3. Арк. 1–12.
38. Иосифьян А. О единых сериях электрических машин. *Вестник электропромышленности*. 1937. № 7. С. 16–17.

References

1. Bondarenko, V. S. (2012). *Geneza promyslovosti Radianskoi Ukrainy v mizhvoiennu dobu (1921–1941 rr.): istoriohrafichnyi vymir* [The genesis of the industry of Soviet Ukraine in the interwar period (1921 - 1941): a historiographical dimension].: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk. Donetsk, 40 p. [in Ukraine].
2. Bondarenko, V. S. (2012). *Problemy rozvytku promyslovosti Ukrainy v mizhvoiennu dobu (1921–1941 rr.): radianska istoriohrafiiia* [Problems of industrial development in Ukraine in the interwar period (1921 - 1941): Soviet historiography]: monohrafiiia. Donetsk, 268 s. [in Ukraine].
3. But, O. M. (1990). *Problemy upravlinnia promyslovistiu: istorychnyi dosvid i uroky (na materialakh partorhanizatsii Ukrainy 1921–1941 rr.)* [Industrial management problems: historical experience and lessons (based on materials of party organizations of Ukraine 1921 - 1941)]: monohrafiiia. Kyiv, 225 p. [in Ukraine].
4. But, O. M., Dobrov, P. V. (2002). «*Ekonomichna kontrrevoliutsiia*» v Ukraini v 20 – 30-i roky XX stolittia: vid novykh dzherel do novoho osmyslennia [«Economic counterrevolution» in Ukraine in the 20s - 30s of the XX century: from new sources to new understanding]: monohrafiiia. Donetsk, 315 p. [in Ukraine].
5. *Nederzhavnyi sektor promyslovosti v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921–1928 rr.)*. (2008). [The non-state sector of industry in the context of the new economic policy (1921–1928)]: monohrafiiia / O. M. But ta in. Donetsk, 355 p. [in Ukraine].
6. *Istoriia energeticheskoi tekhniki SSSR*. (1957). [History of power engineering of the USSR] v 3 t. T. 2: *Elektrotekhnika* / A. G. Aleksandrov i dr. Moskva-Leningrad, 729 p. [in Russian].
7. *Elektrotekhnicheskaia promyshlennost SSSR: nauchno-tekhnicheskii obzor razvitiia sovetskoi elektrotekhnicheskoi promyshlennosti s 1917 po 1967 gg.* (1967). [Электротехническая промышленность СССР : научно-технический обзор советской электротехнической промышленности с 1917 по 1967 гг.] / V. V. Alekseevskii i dr. Moskva, 599 p. [in Russian].
8. *Istoriia elektrotekhniki*. (1999) [History of electrical engineering]. / pod. obshch. red. I. A. Glebova. Moskva, 347 p. [in Russian].
9. *Ocherk istorii Kharkovskogo elektromekhanicheskogo zavoda*. (1963). [Essay on the history of the Kharkov Electromechanical Plant]: v 2 ch. CH. 1: *Rabochie zavoda Union–VEK v borbe protiv samoderzhaviiia i kapitalizma (1888–1917 gg.)*. [Workers of the Union-VEC plant in the struggle against autocracy and capitalism (1888 - 1917)] / V V Suzdaltsev i dr. Kharkov, 224 p. [in Russian].
10. Rozenfeld, S. Ia., K I Klimenko, K. I. (1960). *Istoriia mashinostroeniia SSSR*. [History of mechanical engineering of the USSR]. Moskva, 498 p. [in Russian].
11. Martyniuk, F. M. (1958). *Mashynobuduvannia Ukrainskoi RSR v period sotsialistychnoi industrializatsii*. [Mechanical engineering of the Ukrainian SSR during the period of socialist industrialization]. Kyiv, 101 p. [in Ukraine].

12. Makeenko, M. M. (1962). *Ocherk razvitiia mashinostroeniia SSSR v 1921–1928 gg.* [Essay on the development of mechanical engineering in the USSR in 1921 - 1928]. Kishinev, 335 p. [in Russian].
13. Uspasskii, P. P. (1952). *Iz istorii otechestvennogo mashinostroeniia.* [From the history of national mechanical engineering]. Moskva, 84 p. [in Russian].
14. Berkovich, D. M. (1957). *Sovetskoe mashinostroenie za 40 let.* [Soviet mechanical engineering in 40 years]. Moskva, 64 p. [in Russian].
15. *Svedeniia o promyshlennykh zavedeniakh Kharkovskoi gubernii za 1916 god.* [Information about industrial establishments of the Kharkov province for 1916]. SAKhR (The State Archive of Kharkiv Region). F. 922. D. 1. C. 181. 78 sh. [in Russian].
16. *Protokol obshchego sobraniia masterovykh Vseobshchei kompanii elektrichestva ot 13 oktiabria 1917 g.* [Minutes of the general meeting of artisans of the "Vseobshchaia kompaniia elektrichestva" dated October 13, 1917.]. SAMR (The State Archive of Mykolaiv Region). F 302. D. 1. C. 28. Sh. 144. [in Russian].
17. Annjenkov, I. O. (2015). *Organizacijni struktury elektromashynobudivnoi' galuzi v Ukrai'ni u 1922–1941 rr.* [Organizational structures of the electrical machine-building branch in Ukraine in 1922 - 1941]. History of science and technique. 7, 3–20. [in Ukraine].
18. Nesterenko, O. O. (1966). *Rozvytok promyslovosti na Ukrai'ni.* [Industrial development in Ukraine]: u 3 ch. Ch. 3: Promyslovist' Ukrai'ny v period budivnytva socializmu i komunizmu. [Industry of Ukraine during the construction of socialism and communism]. Kyi'v, 488 p. [in Ukraine].
19. *KhEMZ im. Stalina v borbe za novye vysoty sovetskoj elektrotehniki: materialy tekhpromfinplana 1935 goda* [KhEMZ them. Stalin in the Struggle for New Heights of Soviet Electrical Engineering: materials of the techindfinplan of 1935] / pod. Red. I. I. Lisina i S. Ia. Zak. Kharkov, 543 p. [in Russian].
20. *Materialy elektromekhanicheskogo zavoda Russkogo obshchestva Vseobshchaia kompaniia elektrichestva (Riga–Kharkov; 1903–1919 gg.).* [Materials of the Electromechanical Plant of the Russian Society "Vseobshchaia kompaniia elektrichestva" (Riga–Kharkov; 1903–1919)]. SAKhR. F. 348. D. 1–17. (in German and Russian).
21. *Programma zavoda na 1932 god.* [Plant program for 1932]. (1932). Generator. 1, 1. [in Russian].
22. *Razvitie elektropromyshlennosti silnogo toka za 10 let.* (1927). [Development of the high current electrical industry for 10 years.]. Bulletin of the State Electrotechnical Trust. 6-7, 100–116. [in Russian].
23. Vldos, M. Kh. (1922). *Ukrainskie predpriatiia Elektrotresta tsentralnogo raiona.* [Ukrainian enterprises of Electrotrest of the central region]. Buletein of the Electrotrest of the central region. 1, 2–10. [in Russian].
24. Annjenkov, I. O. (2020). *Organizacijni zasady material'no-tehnichnogo zabezpechennja elektromashynobudivnogo kompleksu USRR u 1920–1925 rr.* [Organizational principles of the material-technical support of the electrical machine-building complex of the USRR in 1920–1925]. Bulletin of the South Ukrainian University V. Dahl. 3 (259), 108–114. [in Ukraine].

25. Artem na Ukraine: dokumenty i materialy. (1961). [Artem in Ukraine: documents and materials] / pod. Red. V. I. Astakhova. Kharkov, 327 p. [in Russian].

26. Annjenkov, I. O. (2016). *Zapochatkuvannja serijnogo vyrobnyctva sylovyh chastyn avtomatyzovanyh system keruvannja artylerijs'kym vognem na Kharkivs'komu elektromehanichnomu zavodi (1935–1941 rr.)*. [The foundation of serial production of power aggregates of control systems for artillery fire at the Kharkov Electromechanical Plant (1935–1941)]. Dnipropetrovsk University Bulletin. 24, 134–144. [in Ukraine].

27. Annjenkov, I. O. (2019). *Uchast' Harkivs'kogo elektromehanichnogo zavodu v oboronnyh programah Radjans'kogo Sojuzu v 1920-h – 1930-h rokah*. [Participation of the Kharkov Electromechanical Plant in the defense programs of the Soviet Union in the 1920s – 1930s]. *Istorija osvity, nauky i tehniky v Ukrai'ni: materialy XIV Vseukr. nauk. konf. molodyh uchenyh ta specialistiv*. [History of Education, Science and Technique in Ukraine: materials of the XIVth All-Ukr. Scien. Conf. of Young Scientists and Specialists]. Kyi'v, 285–288. [in Ukraine].

28. *Dogovor Gosudarstvennogo Vsesoiuznogo elektrotekhnicheskogo obiedineniia (VEO) s Elektricheskim aktsionernym obshchestvom Metropolitan-Vickers ot 15 apreliia 1931 g.* [Agreement of the State All-Union Electrotechnical Association "VEO" with the Electric Joint Stock Company "Metropolitan-Vickers" dated April 15, 1931]. SAKhR. F. r-4217. D. 4. C. 47. Sh. 83–89. [in Russian].

29. *Lyst vid 31.05.1941 r. № 1208 dyrektora KhEMZ do zast. kerivnyka Golovelektromashpromu*. [Letter dated 05/31/1941 No. 1208 from the director of KhEMZ to the deputy head of Glavelectromashprom]. SAKhR. F. r-4217. D. 6. C. 11. Sh. 13. [in Russian].

30. *Lyst vid 02.01.1938 r. № 72 zast. kerivnyka Golovenergopromu do gol. inzhenera KhEMZ*. [Letter dated 01/02/1938 No. 72 of the Deputy Head of Glavenergoprom to the Chief Engineer of KhEMZ]. SAKhR. F. r-4217. D. 5. C. 237. Sh. 90. [in Russian].

31. *Stenogramma III Kharkovskoi oblastnoi partiinoi konferentsii KP(b)U 18–23 maia 1937 g. T. 3*. [Transcript of the III Kharkiv Regional Party Conference of the CP(b)U (May 18–23, 1937): Vol. 3]. SAKhR. F. p-2. D. 1. C. 611. 148 sh. [in Russian].

32. *Protokol partiinogo sobraniia planovo-proizvodstvennogo otdela KhEMZ ot 01 oktiabria 1936 g.* [Minutes of the party meeting of the planning and production department of KhEMZ dated October 01, 1936]. SAKhR. F. p-92. D. 1. C. 38. Sh. 24–29. [in Russian].

33. Trapeznikov, V. A. (1934). *Printsipy proektirovaniia serii mashin*. [Machine series design principles]. *Electricity*. 8/2, 1–4. [in Russian].

34. Novikov, M. V. (2006). *Inostrannyi kapital v sovetskoj elektrotekhnicheskoi promyshlennosti silnykh tokov formy privlecheniia i rezultaty ispolzovaniia (1920–1932 gg.)*. [Foreign capital in the Soviet electrical industry of high currents: forms of attraction and results of use (1920–1932)].: avtoref. dis ... kand. ekonom. nauk. Volgograd, 26 p. [in Russian].

35. Sutton A.C. (1968). *Western Technology and Soviet Economic Development (1917–1965)*. In 3 volumes. Vol. 1: 1917–1930. Stanford, 381 p. [in English].

36. Guber, Ia. M. (1939). *Novaia seriia mashin postoiannogo toka MP 520-530 (dvigateli i generatory)*. [New series of DC machines MP 520-530 (motors and generators)]. Electrical Industry Bulletin. 5, 22–26. [in Russian].

37. *Dopovidna zapyska kerivnyka SpecPTV HEMZ golovnomu inzheneru zavodu stosovno roboty, zdijsnenoi' cym viddilom za period 01.01. – 01.05. 1940 r.* [Memorandum of the head of the Special PTO KHEMZ to the chief engineer of the plant regarding the work carried out by this department for the period 01/01 - 05/01/1940]. SAKhR. F. r-4217. D. 6. C. 3. Sh. 1–12. [in Russian].

38. Iosifian, A. (1937). *O edinykh seriakh elektricheskikh mashin Vestnik elektropromyshlennosti*. [About uniform series of electrical machines]. Electrical industry bulletin. 7, 16–17. [in Russian].

Рецензент:

Куйбіда В.В., д.і.н., професор

Падалка С. С., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.02.2021 р.